
Niels Engelsted

Institut for Psykologi, Københavns Universitet

Fra midt i vadestedet

Der findes et par filosofiske knaster, der har plaget tænkere igennem århundreder. Et af dem er spørgsmålet om *den fri vilje*. Blot at forstå hvad vi taler om, er et problem. Hvis fri betyder udestimeret, betyder det også tilfældigt; for det, der ikke er determineret af noget, må jo være tilfældigt. Men det er ikke lige det, vi mener. Altså må fri vilje på en eller anden måde være determineret. Men er den så fri? At finde rundt i denne labyrint er ikke nemt. Psykologien har derfor stort set valgt at droppe fri vilje som et teoretisk emne. Men så nemt kan det ikke gøres i praksis, for eksempel i psykologisk terapi, der i høj grad handler om at genetablere klientens psykologiske 'frihed'. Eller i retsvæsenet, hvor mennesker bliver dømt eller frifundet efter et kriterium om fri vilje (kaldet fortsæt og tilregnelighed).

Nu klarer både terapeuter og jurister sig udmærket uden en videnskabelig teori om fri vilje, fordi de holder sig til vores *common sense* forståelse. Denne solide men også meget implicite forståelse kan imidlertid ikke være tilstrækkelig for en videnskabelig psykologi, der må eksplicite og gøre teoretisk. Med en baggrund som terapeut har Preben Bertelsen taget den opgave på sig. Hans resultater af dette arbejde fremgår af targetartiklen. Løsningen på den frie viljes problem er at kæde determinationer sammen, så de danner komplekse forbindelser med interne frihedsgrader.

Et alternativ er svært at få øje på, men på flere måder minder det om Ptolemæus' forsøg på at forklare firmamentet ved at lægge himmelringe i lag uden om hinanden.

For det første resulterer det i en meget *kompleks* model, der er vanskeligt tilgængelig.¹ For det andet resulterer det i en *bæredygtig* model. Det ptolemæiske system var jo ikke som sådan forkert. Man kunne sejle efter dets anvisninger. Var det ikke en model af det virkelige rum, så var det en model, der systematiserede empirien.

Sin bæredygtighed i praksis demonstrerer Bertelsens system, når det i artiklen projiceres over på retsvidenskabens analytiske og praktiske diskurs. Det passer sammen, og det passer.

Bertelsen skriver:

*"En psykologi, der ikke baserer sin antropologi på netop disse handlingsfænomener er ikke er i stand til at forklare noget ganske væsentligt i den menneskelige psyke."*²

¹ Når jeg sammenligner med Ptolemæus, er det fordi jeg personligt håber, at analogien holder så vidt, at mere enkle modeller med tiden vil vise sig mulige.

² Targetartiklen p 8, her lettere forkortet og med min kursiv.

Opsummeret af Bertelsen i disse punkter³:

• At handle med <i>fortsæt</i>, dvs. at handle ansvarligt og dermed• At kunne handle som en person, der kan <i>tilregnes</i> ansvarlighed for egne handlinger og dermed handle som en <i>tilregnelig</i> person.• At <i>binde</i> sig til at handle i overensstemmelse med loven.• At handle på en lovreguleret måde, der er <i>retfærdig</i>

Figur 1

Bertelsens demonstrerer således overbevisende sin egen pointe, at der er et frugtbart fællesområde for retsvidenskaben og psykologien at dyrke. Der burde være langt flere sammenskudsgilder, som det Bertelsen indbyder til.

Som inviteret må man medbringe noget selv. Her kan det ikke komme på tale at komme med noget til hovedretten. Den er kyndigt tilberedt og hinsides bessermachen. I hvert fald indtil en Kopernikus dukker op. Jeg har derfor valgt en sideværts og associativ kommentar til emnet.

Politik versus zoologi

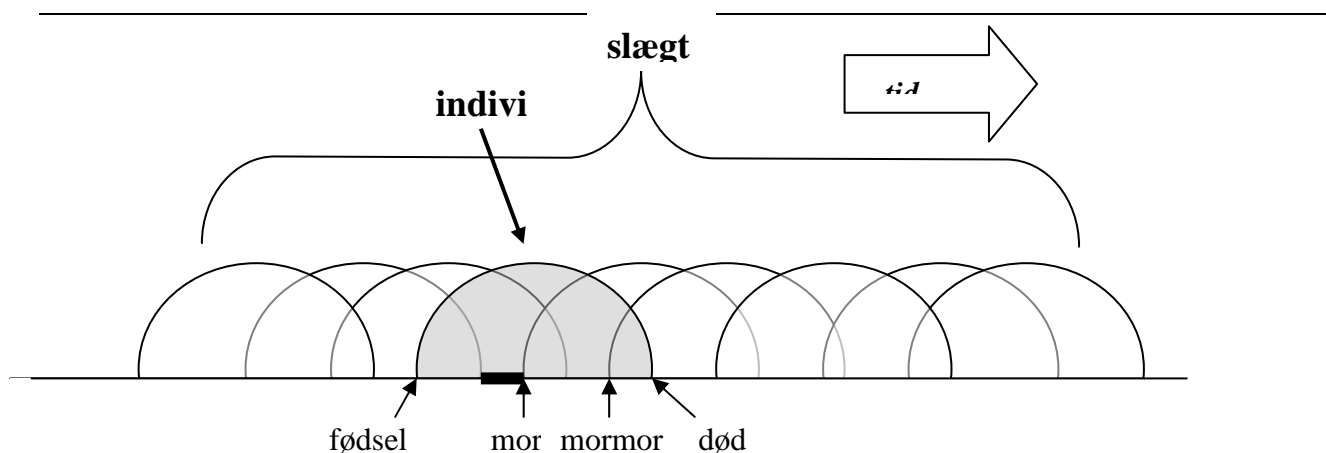
Det antropologiske signalement af det frie, rationelle og forpligtbare individ i figur 1 er kanoniseret som *universelt* i Menneskerettighedserklæringerne, senest i FN's fra 1948, hvis første paragraf lyder:

*"All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood."*⁴

En zoologisk beskrivelse analog med "All human beings are born with hearts, lungs and brains" er det imidlertid ikke. Det er en hensigtserklæring eller et løfte, ikke beskrivelsen af et empirisk faktum. Empirisk set kan Bertelsens karakteristik ikke opfattes som et universelt menneskeligt kendetegn. For det første er dette frie individ en ny opfindelse/udvikling i menneskets historie. For det andet er der stadig tale om en temmelig eksklusiv udvikling, der endnu kun omfatter en brøkdel af alle nulevende mennesker. Videnskabeligt set er det derfor problematisk at grunde en

³ Targetartiklen p 8.

⁴ Fundet på Internettet.

Figur 2

universel antropologisk psykologi på netop dette signalement. Den menneskelige livsform var ældgammel, inden dette individ dukkede op.⁵

Derimod er den nye figur, der dukker op på den gamle grund, et uhyre interessant *datum*, hvis man vil forsøge at beskrive og forstå menneskeartens seneste udvikling. Modsat den stabile fylogene⁶ og ontogene⁷, som vi deler med dyrene, så har vi også en *sociogene*. Den er blevet så dynamisk og accelererende, at mennesket kan opfattes som et biologisk eksperiment. Lad os kort skitsere rammerne for eksperimentet.

Eksperiment menneske

Naturgrundlaget. Der er to grundlæggende enheder i biologien (figur 2). Den første er *individet*. Alt levende optræder som individer. Den anden er *slægten*, der er en sammenkædning af individer i tid og rum.

Det kan sammenlignes med et stafetløb, hvor det er den enkelte, der løber, men hvor succes og fiasko bliver målt på holdet. Man skal kunne løbe

Det kan sammenlignes med et stafetløb, hvor det er den enkelte, der løber, men hvor succes og fiasko bliver målt på holdet. Man skal kunne løbe sin bane (*selvopretholdelse*), og man skal kunne give stafetten videre (*slægtsopretholdelse*). Det sidste involverer to ting, dels overførsel af gener og dels starthjælp, så de nye løbere ikke snubler i starten. Mislykkes det første krav, så dør man. Mislykkes det andet krav, så uddør slægten. Da individet under alle omstændigheder dør, så kan man sige, at det første krav i virkeligheden går ud på, at individet skal overleve længe nok til at sikre det andet krav

⁵ Bruger vi det individuelle liv som enhed og sætter denne livsbue til 70 år, så er den menneskelige livsform mindst 10.000 livsbuer gammel. Der er gået 140 livsbuer siden Adam og Eva og agerbrugets indførelse, 7 livsbuer siden Renæssancen, hvor det nye individ introduceres i en moderne europæisk sammenhæng, og blot 3 1/2 livsbue siden de første menneskerettighedserklæringer.

⁶ Forandringer tager meget lang tid.

⁷ Forandringer er meget hurtige, men det er hele tiden de samme forandringer; man starter som lille, bliver stor og til sidst gammel.

opfyldelse. Biologisk set er det andet krav det mere fundamentale. Biologisk set er livets mål at sikre efterlivet. Af indlysende grunde fungerer kravet som succeskriterium i den organiske evolution; dets opfyldelse har bestemt evolutionens retning(er).

Det særligt menneskelige. Mennesket er ingen undtagelse fra dette grundlæggende biologiske forhold; derimod er slægtsplatformen med mennesket blevet udvidet på en måde, der er helt exceptionel i dyreriget. Hvor stafetløbet hos dyr alene bevæger sig fra voksne til unger og begrænser sig til levering af gener og starthjælp, der bevæger det sig hos mennesket i alle retninger, gør alle til modtagere, og det er alle livsforholdene, materielle såvel som åndelige, der gives og modtages. Den nye platform, der bliver vehikel for kulturformidling og civilisationsudvikling, kaldes *samfundet*.⁸

Vi er ligeså individuelt afhængige af denne 'storfamilie', som dyreungerne er af deres mor.⁹ Hvor det hidtil har været individet, der opretholdt slægten, så gælder nu også det omvendte, at det er 'slægten', der som en generaliseret mor opretholder individet. Der er med andre ord sket et kip i et figur-grund forhold.

Tertium datur? Med dette kip bliver de rene linier i dyreriget krydset på uoverskuelige måder. Hos dyrene er man enten en voksen, der spørger, hvad man kan gøre for slægten? Eller man er en unge, der spørger, hvad mor kan gøre for mig? I menneskesamfundet skal man indtage både positionen som yder og positionen som nyder, og hvordan spørger man så? Naturligvis er det rigtigt ikke at spørge, hvad samfundet kan gøre for mig, men hvad jeg kan gøre for samfundet? Men – givet vores totale afhængighed af samfundet – er det omvendte ligeså rigtigt. Findes der ikke en tredje vej ud af dette dilemma, hvor man ikke tvinges til at være enten barn eller

⁸ Argumentet for at samfundet er udviklet fra yngelplejeforholdet findes udviklet i Engelsted, N. (1984): *Springet fra dyr til menneske – en argumentationsskitse*. København: Dansk psykologisk Forlag, og i Engelsted, N. (1989): *Personlighedens almene grundlag* bind II. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

⁹ Alle vore livsforholdene er frembragt af andre. Kan man finde enkelte undtagelser, så bekræfter de blot reglen.

forældre, men noget der stikker vinkelret af fra denne besværlige og følelsesbelastede slægtsdimension? Hvor man kunne være fri og bare spørge, hvad man kan gøre for sig selv?

Psykokoterapiens historie fra Freud til Erich Berne er et forsøg på at give et bekræftende svar på dette spørgsmål. Freud havde sine tvivl, og hans *jeg* fik kun lov til at være en slags assisterende power-broker mellem de to grundlæggende positioner; med hans datter og Ego-psykologerne fik jeg det derimod tildelt den ønskede frihed og autonomi. Faktisk blev denne humanistiske psykologi kaldt den tredje vej.

Psykokoterapiens historie er imidlertid bare en interessant note til den virkelige historie, der netop satte det frie, autonome individ på sin nyere dagsorden. Individualisering kaldes det ofte. Lad os kort opridsede denne historie.

Fra individualiseringens historie

Religion. Menneskets første italesættelse af sig selv og sit samfund sker i religionens form. Hvad religion end måtte være, så er den fra et antropologisk synspunkt prototypiske og mytologiserede familiehistorier, der gennem forbilleder og advarsler tjener som instruktion i slægtens og stammens liv. Dette gælder lige fra de tidlige naturreligioner til de senere monoteistiske abstraherede religioner. Religionen skal holde individet på plads og fremhæver det uløselige bånd til altet, naturen og det menneskelige fællesskab. Religionen er slægtsopretholdelsens ideologi, og netop fordi den er så tæt knyttet til far-mor-børn forholdet, er det den mest psykologisk potente forståelsesform af alle hidtil kendte. Har man fået den ind med modermælken, slipper den næppe sit tag. Den har tjent den menneskelige sammenhæng i hvert fald siden istiden og sikkert længe før.

Filosofi. I det pluralistiske og demokratiske Athen blev religionen imidlertid af somme opfattet som en konservativ bremse på samfundsudviklingen; med fare for sit liv vovede Protagoras at erklære på torvet, at "om guderne er jeg ikke i stand til at vide noget..."¹⁰

Protagoras var den første, der satte individet i centrum med sit berømte udsagn om, at "mennesket er alle tings mål." Med sin individualistiske, subjektivistiske, relativistiske og pragmatiske lære markerer han og Sofisterne den frisættelse fra traditionen, som blev efterspurgt af de proceslystne handelsfolk i den antikke verdens handelsmetropolis.¹¹

¹⁰ Citeret fra Johs. Witt-Hansen: *Den antikke filosofis historie*, København 1965, Munksgaard, s. 109. I øvrigt blev Protagoras ifølge overleveringen anklaget for ateisme, flygtede og druknede under flugten.

¹¹ Det er næppe tilfældigt, at Protagoras i Platons dialog af samme navn lader Hermes, handelens og tyvenes gud, bringe samfundet til menneskene.

Hermed blev individualiseringens tema sat på dagsordenen for første gang.

En heftig modreaktion fulgte, men katten var sluppet ud af sækken, og begyndende med Sokrates startede nu en heftig diskussion i den hellenistiske verden om menneskelige værdier og pligter, som vi kan kalde moral- og retsfilosofisk. Den fortsatte i Romerriget, men efter dets fald fulgte et interregnum. I den feudalistiske middelalder var individet igen sikkert forankret i en slægtsstruktur bevogtet af religion.

Renæssance. Med handelsbyernes opblomstring blev individualiseringstemaet igen sat på programmet. Det kunne næppe udtrykkes mere manifest end med den frihed, som florentineren Pico della Mirandola i 1486 lader Gud tilstå Adam:

*"The nature of all other beings is limited and constrained within the laws prescribed by Us. Thou [Adam], constrained by no limits, in accordance with thine own free will, in whose hand We have placed thee at the world's centre [...] so with freedom of choice and with honor, as though the maker and molder of thyself, thou mayest fashion thyself in whatever shape thou shalt prefer."*¹²

Hvilket naturligvis er en omskrivning handelsborgerskabets krav om at blive frisat af den feudale verdensorden, ikke mindst fordi dens fyrster og baroner havde ondt ved at forstå betalingsforpligtelsen.

Reformation. Herefter fulgte det slag i slag. Pavestolen censurerede selvfølgelig Pico for hans løssluppenhed, men blev selv få år efter fordømt for det samme af en protesterende tysk munk.¹³ Under al sin pietet og anti-humanisme var Luthers reformation¹⁴ imidlertid et kæmpeskridt hen imod en individualisering af gudsforholdet, ført yderligere igennem af Puritanere og Calvinister, der hyldede en gennemført individualistisk købmandsreligion, hvor handelstalentet viste vejen til frelsen. En akademisk diskussion om individ og samfund, om frihed og bånd, kan man ikke kalde det; den blev ført med kanoner.

Individualismens syntese. Ud af de ødelæggende borgerkrige, kom der imidlertid tanker, som vi i dag opfatter som selvfølgeligelige. Fra eksilet i Paris formulerede Thomas Hobbes den grundlæggende idé, at samfundet er en social kontrakt mellem enkeltstående individer, hvis natur det er

¹² Pico della Mirandola: Oration on the Dignity of Man. Fra Franklin Le Van Baumer (ed.): *Main Currents of Western Thought*, 4. ed., Yale University Press, New Haven and London, 1978, p. 127.

¹³ Den konkrete anledning var, at paven var begyndt at tjene penge på afladshandel med salgssloganet: 'Når pengene i kisten klinger, straks sjælen ud af skærsilden springer.'

¹⁴ I denne sammenhæng er det måske værd at bemærke, at Luther og Thomas More, lordkansler, humanist og Picos engelske oversætter, kom i en drabelig strid om viljens frihed, der endte med, at More måtte retirere.

egoistisk at maksimere egen lyst på andres bekostning. Uden den sociale kontrakt har vi alles krig mod alle, siger han med henvisning til den engelske borgerkrig.

Sin videnskabelige legitimering og støtte fandt den sociologiske atomisme i Galileis nye moderne fysik,¹⁵ der afbildede verden som partikler i indbyrdes sammenstød. Fysikeren Robert Boyle kaldte det ”den mekaniske hypotese,” og den blev grundlaget for Hobbess’ psykologi, der forener hedonisme og stimulus-respons. Således fandt på enestående vis naturvidenskab, filosofi, sociologi og psykologi pludselig sammen. Hertil blev tilføjet erkendelsesteori og retsfilosofi, da Boyles ven John Locke vendte hjem fra eksil med to manuskripter i tasken, hvis udgivelse i 1690 kom til at definere starten på den periode, der kaldes *Oplysningstiden*.

Erkendelsesteori. Det ene manuskript var *An Essay Concerning Human Understanding*, en empiristisk erkendelsesteori, der så god ud men viste sig at være en glidebane og via Berkeley og Hume førte til den konklusion, at vi er så løsrevet fra verdenssammenhængen, at vi ingen sikker erkendelsesmæssig forankring kan have. Det chokerede rationalisten Immanuel Kant, men fra sin stue i Königsberg, hvor han rutinemæssigt som et ur levede sit solitaire ungarleliv, fandt den tyske professor sit indlysende svar: Al sikker forankring – erkendelsesmæssig og moralsk – må komme inde fra os selv!¹⁶ Betegnelsen solipsisme er reserveret Berkeleys filosofi, men *solus ipse* (kun mig selv) kunne udmærket være fællestitlen for den nu accelererende individualisering.

Naturlige rettigheder. Lockes andet manuskript var *Two Treatises On Government*, hvori han definerer den borgerlige retsorden som en frivillig indgået kontrakt om at varetage borgernes interesser. Locke:

”Ved borgerlige interesser forstår jeg liv, frihed, helbred og kroppens magelighed; og besiddelsen af ydre ting såsom penge, jord, huse, møbler og lignende.”

Disse interesser blev opfattet som individuelle rettigheder og som naturlige.

Naturret er et kontraderet begreb,¹⁷ der opstår ved en relativisering af den herskende ret. Protagoras samtids, sofist Antifon modstiller det således: ”Thi lovenes bud er vilkårlige, men naturens bud beror på nødvendighed. Lovenes bud er blot vedtægt og har ikke rod i naturen, men naturens

bud er vokset af naturen selv og hviler ikke på vedtægter.”¹⁸ Individets ret blev altså opfattet som ukrænkelig naturret.

Fokuseringen på individet og dets selvopretholdelse som grundlæggende natur er selvfølgelig biologisk begrundet, men en fokusering på slægtsopretholdelsen havde, jvnf. figur 2, været mindst ligeså biologisk begrundet. Havde den slægtsfikserede feudalisme i det mindste haft dette kort at spille, så blev det overtrumfet.¹⁹

Revolutioner. Lockes lære havde gjort klart, at ethvert styre kunne styrtes, hvis det regerede imod individernes naturlige ret og ikke var baseret på frivillighed.²⁰ Det skete så som et ekko til de første linier i Rousseaus *Le Contrat Social*, der lyder: ”Mennesket blev født frit, men er overalt i lænker.”²¹ Først i Nordamerika, hvor borgere i frustration over engelske handelsrestriktioner i 1776 udfærdigede en *Uafhængighedserklæring*, der netop henviste til individets ukrænkelige rettigheder. (I øvrigt samme år som Adam Smith udgav *The Wealth of Nations*, der argumenterer for, at hvis alle individuelt forfølger deres økonomiske egeninteresse vil det på grund af markedets usynlige hånd føre til den største samfundsmæssige velstand.) Herefter i Frankrig, hvor revolutionen i 1789 også udfærdigede en *Menneskerettighedserklæring* med samme indhold som den amerikanske.²² Herefter fulgte tilsvarende revolutioner i resten af Europa, nogle gange halvhjertet, men processen med at udskille det frie menneske var ikke til at stoppe.

Vejen fra bånd til frihed

Over handelens læst. Det fremgår tydeligt, at den drivende kraft bag den her beskrevne historiske udvikling har været *handel* og de fordringer, som handel stiller til både køber og sælger. Nemlig at begge parter optræder som frie agenter på markedet, ansvarlige og tilregnelige, at de kan binde sig til en

¹⁸ Rensch, B. (1993): *Filosofiske tekster. Retsfilosofi mellem etik og politik*. Systime, Herning, p. 18.

¹⁹ Der var én protest, der fik blivende virkning. Edmund Burke, der regnes for *konservatismens* stiftende filosof, havde tydeligt det forpligtende slægtsforhold i tankerne, da han skrev: ”Society is, indeed, a contract. [But not as] a partnership agreement in a trade of pepper and coffee, calico or tobacco, or some other such low concern, to be taken up for a little temporary interest, and to be dissolved by the fancy of the parties... It is a partnership in all science, a partnership in all art, a partnership in every virtue and in all perfection. As the ends of such a partnership cannot be obtained in many generations, it becomes a partnership not only between those who are living, those who are dead, and those who are to be born.” (*Reflections on the Revolution in France* (1790), Penguin Books, Great Britain, 1976, p. 194.) Men samtidig ser vi, at handelslogikken allerede har besat og forvirret hans tanke. Det siger sig selv, at forholdet mellem ”those who are living, those who are dead and those who are to be born” ikke kan være en kontrakt. Denne forvirring mellem handel og slægtsformidling har siden været tydelig i alle konservative partier.

²⁰ Særlig håndfast formuleret i den engelske *Bill of Rights* fra 1694.

²¹ Rousseau, J.J.: *The Social Contract* (1762), Penguin Classics, England 1968, p. 49.

²² Forfatteren var den samme: Thomas Jefferson.

kontrakt, efterleve love og regler og acceptere afgørelser fra en udpeget opmand, og at de kan udveksle retfærdigt, dvs. symmetrisk efter princippet om lige for lige. *Det vil sige præcis de krav og forventninger, som Bertelsen har formuleret i sin antropologiske karakteristik i figur 1.* Ikke et eneste ord behøver at blive ændret! Det kunne lige så godt være købelovens som straffelovens forudsætninger. Det er ikke tilfældigt.

Samfundets logik er grundlæggende den samme som slægtsopretholdelsens logik, hvorfra den oprindeligt udsprang som en generalisering: Der gives og modtages stafetter. *Hvordan der gives og modtages – logistikken – er imidlertid skiftet i historiens løb, ofte under dramatiske omstændigheder.*²³ Den logistik, der var dominerende før Adam og Eva og agerbruget, var den slægtsbaserede udveksling som beskrevet af Claude Levy-Strauss; den logistik, der efter agerbrugets indførelse langsomt, men i stigende grad begynder at fortrænge den slægtsbaserede udveksling, er handel. Handel betyder, at man bytter stafetter efter et *lige-for-lige* princip. Men en sådan handling kræver en særlig indstilling og en særlig kompetence. Handel forudsætter, at individet er i stand til at personliggøre logistikken, og en sådan personliggørelse er netop, hvad figur 1 efterspørger.

Det nye menneske. En personlighedspsykologi formet over handelens læst er noget nyt i menneskehedens historie. Renæssancefolkene kaldte sig da også *novi homine*, de nye mennesker. Men det nye menneske har selvfølgelig arkaiske fortilfælde. Traditionelt regnes Odysseus som det første moderne menneske. Læsning af *Odysseen* fik Julian Jaynes til bizart at udnævne ham til den første med bevidsthed; indtil da skulle folk have været en slags zombier.²⁴ William Harris, gør det mere begribeligt, når han forstår Odysseus som ”a commercial skipper with his eye on trade”. Harris skriver:

”In the Odyssey (but not in the Iliad) Odysseus displays a specialized kind of discourse almost every time he speaks, in which he sets out a pair of opposing possibilities for the situation at hand, and then selects the one which seems best... This dual point-of-view logic witnesses the development in society of a new Greek ‘commercial’ man... He thinks both ways before moving, comparing alternatives, and no longer trusting gut reactions, or the sense of what is right... Seeing the polar possibilities of any situation suits a trader, it [places] both possibilities completely in the

²³ Det vi her kalder logistik, bliver traditionelt betegnet som ejendomsforhold. I marxistisk teori forstås samfundsudviklingen som en kamp mellem forskellige former for ejendomsforhold drevet frem af produktivkræfternes (teknologiens) udvikling. Eksisterende ejendomsforhold brydes i stykker, når de bliver en lænke på produktivkræfternes udvikling.

²⁴ Jaynes, J. (1976): *The Origin of Consciousness and the Break Down of the Bicameral Mind*, Boston:Houghton Mifflin Company.

conscious mind, and avoids opening the unconscious storehouse of experience.”

Det nye kommercielle menneske, som Odysseus eksemplificerer er altså frit; fri af tradition, instinkt, og sociale bånd.

*”The business man’s first business is to take care of himself, heroics are for those who finish last, while true heroism of the spirit is something which the practical Odysseus can easily dispense with.”*²⁵

Syrebadet. Modsat os, var grækerne ingen beundrere af Odysseus, ”so vile, so base, so impious,” som Sofokles skriver i skuespillet *Philoctetes*.²⁶ De opfattede den nye logistik indbrud som et overgreb mod deres traditionelle verden. Selv om følgende er skrevet i 1848, så ville grækerne – med lidt noter - have forstået det. Den nye orden har, skriver Marx og Engels,

*”hvor den er kommet til magten, ødelagt alle feudale, patriarkalske, idylliske forhold. Det har ubarmhjertigt sønderrevet de brogede bånd, der i feudaltiden knyttede mennesket til dets naturlige foresatte, og har ikke ladet andet bånd tilbage i menneskenes forhold til hinanden end den nøgne interesse, den følelsesløse ‘kontante betaling’. Det fromme sværmeris, den ridderlige begejstrings, det spidsborgerlige føleris hellige stemning har det druknet i den egoistiske beregnings iskolde vand. Det har opløst den personlige værdi i bytteværdi, og i stedet for de utallige tilsikrede og velerhvervede friheder har det sat den samvittighedsløse handelsfrihed som det eneste.”*²⁷

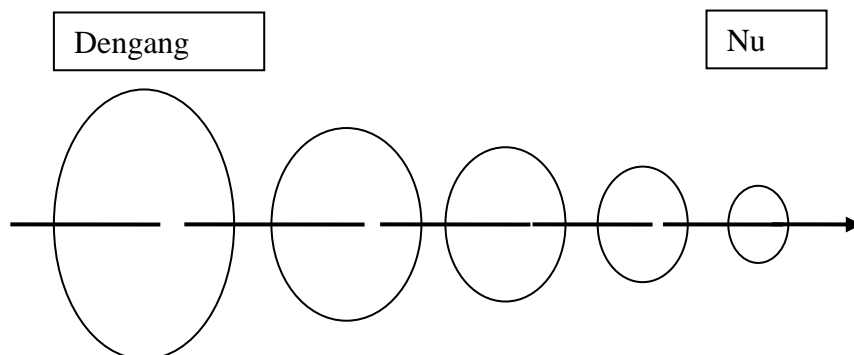
Vi forstår også sagtens, hvad Marx og Engels taler om. Måske forstår vi det bedre end de selv. Handelslogistikken er nemlig trængt dybere ind og har skrællet mere af end nogensinde før. Forvandlingen af velfærdsstaten er et helt aktuelt eksempel.²⁸ Hvor de offentlige og almennyttige

²⁵ William Harris: *Trade and Barter in Ancient Greece*. Udateret internettekst.

²⁶ Fundet på internettet.

²⁷ Marx, K. & F. Engels: *Det kommunistiske Manifest* (1848), Marx/Engels Udvalgte Skrifter I, København 1973, Forlaget Tiden, s. 29.

²⁸ Velfærdsstaten er en foranstaltning, som overtager slægtsskabssamfundets støttende funktioner, der går til grunde under urbaniseringen og industrialismen. Som det moralske og menneskelige kollaps under den tidlige industrialisering demonstrerede i England og siden andre steder, så er velfærdsstaten en forudsætning for en moderne urbanisering og industrialisme. Den blev første gang indført af Bismarck i hans projekt med at modernisere Tyskland.

Figur 3

institutioner på uddannelses-, sundheds- og omsorgsområdet hidtil har fungeret som 'mor' for samfundets medlemmer, er de nu på vej til at blive handelsfirmaer med kunder. I ansvarets og tillidens sted skal vi have kontrakt og kontrol.²⁹ Men kommercialiseringen er nået langt videre. Den er trængt igennem intimsfæren og er nået frem til selve den menneskelige personlighed. Alle de mange forpligtende bånd, der udgør en personlighed, reduceres til fordel for den magtfulde handelsrelation. Vi ser på verden som købere og konsumenter; vi ser på os selv og andre som varer, der skal præsenteres og sælges. Verden er blevet et marked.

Fra natur til rolle. Det er vel næsten en truisme at sige, at alle, der er kommet op i årene, har kendt bedre dage. Man må derfor medregne en *Hieronymus-effekt*,³⁰ når ældre generationer beklager sig over tiderne. På den anden side kan kun den, der har kendt noget andet, konstatere udviklingen. Og jo længere fra man kommer, jo tydeligere er forandringen. Da vi alle kommer et sted fra, kan man illustrere det som en serie af horisonter, der spidser til mod udviklingens front (figur 3).

Lader vi cirklerne repræsentere generationer, så har forandringen set fra min horisont i midten været dramatisk. Da min mor blev født, havde kvinder ikke valgret i Danmark, fordi – som argumentet lød – kvinder ikke lever op til karakteristikkene af det selvstændige individ i figur 1. Kvindernes hjemmebane var omsorg og følelser, ikke forretning og rationalitet.

²⁹ "Mors" arbejde har stort set altid været ligeså usynligt, som det har været grundlæggende. Nogle kunne derfor tro, at indførelsen af kontrakt og kontrol blot vil effektivisere og forbedre lærernes, sygeplejerskernes og pædagogernes indsats. Men sådan bliver det næppe. Med handelslogistikens indtog forsvinder med tiden 'kaldet' og dermed de gratis glæder. Der er virkelig tale om bytte-bytte-købmand, aldrig bytte tilbage igen.

³⁰ Holbergs figur *Hieronymus* er det traditionelle symbol for de ældre generationers klage over sædernes forfald hos de yngre.

Skulle det måske ikke være bedre, spørger psykologen Carol Gilligan i en berømt disput om moral og moraludvikling med sin forskningschef Lawrence Kohlberg. Der findes en anden og højere moral end Kohlbergs *retsmoral*, hævder hun i *In a Different Voice* fra 1982, nemlig *omsorgsmoralen*. Dette er selvfølgelig et sammenstød på det teoretiske område mellem slægtsopretholdelsens mor-logik og handelslogistikken. Og selv om Gilligan havde set rigtigt, så var den sidste i praksis dømt til at vinde; kvinderne rykkede ud fra hjemmebanen for at tilegne sig handelslogistikken og den dertil hørende personlighed; og hvis de ikke gjorde, så rykkede handelslogistikken ind på deres gamle hjemmebane, hvor den i dag former selv små børn.

To af mine børnebørn kalder mig 'morfar', men et er moderne og kalder mig ved mit navn. Ekstensionen er den samme, men ikke intensionen. Den sidste henvendelsesmåde markerer, at her står to frie individer ligeværdigt (dvs. symmetrisk) over for hinanden, mens den første markerer, at her henvender et barnebarn sig til sin bedsteforælder og dermed til et asymmetrisk familieband med det væld af implicite forventninger, der knytter sig hertil.

I socialpsykologien ville man kalde det en henvendelse til min *rolle* som morfar, men i min horisont er det et analytisk begreb uden fænomenologisk realitet.³¹ Jeg

³¹ For at rollebegrebet skal få fænomenologisk realitet, så skal individer rykkes ud af deres naturlige livssammenhæng. Formentlig er dette også forudsætningen for, at man overhovedet finder på at bruge rollebegrebet på den menneskelige virksomhed. Bemærker man, at rollebegrebet dukker op i den teoretiske diskurs i årene efter den første verdenskrig og boomer i årene efter den anden, kan man ikke lade være at tænke, at det er en konsekvens af krigenes massehvervning af mænd til soldater og af kvinder til de arbejdsfunktioner i produktionslivet, som mændene forlod. Her er for begge køn tale om en pludselig, tvungen og massiv udrykning fra den naturlige livssammenhæng. I den forstand var de to krige en gigantisk moderniseringspumpe. Det er ikke usandsynligt, at nogle af disse mennesker, vel først og fremmest kvinderne, fænomenologisk følte, at de *spillede* en rolle. (Bemærk den flertydige semantik). Men mere sandsynligt er, at de fleste *blev* det de gjorde. Manden *blev* soldat.

spiller ikke rollen som 'morfar', jeg *er* morfar, og responderer automatisk og adækvat efter omsorgsmoralen. Til gengæld er det retsmoralen, der aktiveres, når barnebarnet henvender sig til mig ved navn, og dens repertoire og fænomenologi en anden og i sammenhængen mindre passende.³² Henvendelsesmåden forekommer mig derfor uselvfølgelig, men da jeg ikke ønsker, at barnebarnet skal *spille rollen* som 'barnebarn', er der ingen rigtig vej tilbage.

Tidskaravanen. Nu befinder vi alle os i et vadested mellem den traditionalistiske fortid og den individualistiske fremtid. Nogle i karavanens fortrop, andre i karavanens bagtrop. Nogle er længere tilbage og mere båndlagte, end man selv er, f.eks. folk, der er ældre. Eller de, der kommer fra mindre moderniserede kulturbaggrunde, hvor ingen kaldes ved deres eget navn men tiltales som 'ældste søster', 'yngste søn', 'farbror' og 'tredje fætter' med de forventninger og forpligtelser, der knytter sig hertil. Andre er længere fremme, de yngre og mere frigjorte. De kalder deres forældre ved navn og opfatter det at være mor og far som roller; de opfatter det at være lærer og elev som et kundeforhold,³³ og de opfatter deres seksualitet som en fri rolle, og deres køn som et tegn på kroppen, udskifteligt som et udstillingsvindue.

Mennesker føler sig bedst hjemme dér, hvor de er vokset op og er blevet formet. Det gælder ikke blot geografisk,

Kvinden *blev* svejser, maler, murer, sætter, osv. Da kvinderne igen blev hjemsendt, protesterede de i hvert fald kraftigt mod identitetstab. Dette må uvægerligt have gjort 'husmorrollen' til en fænomenologisk realitet for mange. Dette antyder, at rollebegrebet minder om Hegels forestilling om negationens negation, der siger, at frem og tilbage ikke er lige langt: *A negeret er lig ikke-A; ikke-A negeret er lig ikke-ikke-A*. Da kvinderne blev hjemsendt, vendte de derfor ikke hjem til det oprindelige A; de vendte tilbage til ikke-ikke-A. Forskellen på A og ikke-ikke-A er netop forskellen på at være husmor og at spille rollen som 'husmor'. Det er også forskellen på en uskyldig og naturgroet tilstand og en refleksiv og kritisk tilstand. Den tabte uskyld kan ikke vindes tilbage, i hvert fald ikke som andet end *retro*. Vi ser da også efterfølgende en aktivering af den kvindebevægelse, der sammenvævet med kampen for slavernes frigørelse rækker tilbage til Mary Wollstonecraft, oplysningstiden og 1700-tallets menneskerettighedserklæringer. Rollebegrebet såvel som rollen selv med deres immanente refleksion og kritik er derfor både teoretisk og praktisk et produkt af individualiseringsprocessen, der igen drives af opbruddet i naturlige livssammenhænge. Da dette opbrud er taget dramatisk til, så er det troligt, at ganske mange i dag genuint føler, at de spiller roller i stedet for bare at være.

³² Hvordan vi henvender os til hinanden er ikke et overfladisk konventionsspørgsmål. Det er en definition af et forhold. Men forholdet kan ikke defineres ensidigt. Som forelskede personer og forældre til autistiske børn vil vide, så sendes der forgæves, hvis modtageren ikke modtager. Og hvis eleven opfatter sig som kunde i et købeforhold og ikke som elev i et klassisk mentor-elev forhold, så er det ligeegyldigt, hvor paternalistisk eller maternalistisk læreren opfatter det, for her gælder, at kunden får altid ret.

³³ Eksemplarisk udtrykt i en leder i studenterbladet *Indput*, 22. nov. 2002: "Vi må, som underviste, i udgangspunkt tage positionen af den kritiske tilskuer. Det er vores ansvar at klage, hvis produktet ved modtagelse er defekt. Det er underviserens ansvar, at det produkt han/hun udbyder lever op til stående regulativer og er af en vis kvalitet, ligeledes at produktet er målrettet den målgruppe produktet markedsføres til. Hvis produktet er defekt, er det vores ansvar at rapportere dette til firmaet (instituttet)."

men også epokemæssigt. Når de fremmede i bagtroppen kigger frem mod den kommende rute, er det forståeligt, at de bliver fortvivlede og forsøger at gemme sig i tidsghettoer. Det, de møder, *har* ubarmhertigt sønderrevet de brogede bånd, der i fortiden knyttede mennesket til dets naturlige sammenhænge og i deres øjne ikke ladet andet tilbage end den nøgne interesse. Længere fremme i karavanen må de brogede bånd til gengæld opfattes som middelalderlige skikke, formynderi og ufrihed. Man forfærdes, forarges og priser udviklingen, der har sat individet frit af disse bånd.

Også de rejsende midt i karavanen opfatter deres sted som den bedste af alle verdener. Man hylder renæssancen, humanismen og oplysningstiden, der overvandt det feudale samfund og satte den menneskelige værdighed, individuel frihed, rationalitet og videnskab på dagsordenen, man hylder de borgerlige revolutioner, det demokratiske samfund, retsstaten og menneskerettighedserklæringerne. Men samtidig mener man ikke, at man har sat det bedste fra den gamle verden over styr. Man tror på samfundsmæssig solidaritet og fælles forpligtelse, man føler et ansvar for fremtiden og for kommende generationer. Man er kritisk over for fortroppen, som man mener har afskrevet sig både arven fra oplysningstiden og ansvaret for andet end sig selv. Til gengæld ser fortroppen midten som noget, der endnu ikke er nået frem, og derfor ikke har forstået, at et frit individ betyder et *frit* individ.

Bertelsens videnskabelige arbejde er skrevet fra midt i vadestedet. Han afbalancerer f. eks. teorien om det fritvillende individ med teorien om det menneskelige tilværelsesprojekt, der handler om forpligtende bånd. Her omkring har vi det *essentielle* eller *universelle* menneske, tror han. Og ligeså gør jeg, som tænker fra samme sted. Men er det så selvfølgeligt? Et arabisk ordsprog siger: 'Hundene gør, men karavanen drager videre.' Falder det ikke godt ind her?

Intet stopper midt i vadestedet, og bedømt på empirien slet ikke den personlige brugsværdi forvandling til bytteværdi, som Marx og Engels kaldte det. Individualiseringen har været en fortløbende proces, der har destrueret den ene naturlige forskel efter den anden, afskrælet bånd efter bånd, og den spidser forsat til. Hvis det er det 'universelle' menneske, den er på vej til at skabe, så sigter det mod et individ, der er frigjort fra familiebandene og udefineret med hensyn til aldersgruppe (*uni-age*) og køn (*uni-sex*). Hvad markedet helt præcist zoomer ind på, er et individ, der har løsnet sig fra sin oprindelige familie og endnu ikke stiftet sin egen, men udfolder sig frit som forbruger på markedet i alle dets afskygninger. Det vil sige en ung eller en voksen i de stadier, som Erik Erikson nummererede 5 og 6. Her er det fokus, som børn fra en tidlig alder³⁴ og fuldvoksne med større og større succes forsøger at emulere.

I figur 2, hvor denne fokusering er illustreret med en sorte bjælke, ser man, at der er tale om en betydelig indskrænkning af det menneskelige projekt. Projicerer man den igangværende udviklingstendens videre ud i fremtiden, må man uvægerligt spørge, hvor det skal ende? Med nogen foruroligelse kommer man til at tænke på det afrikanske

³⁴ Legetøjsforretninger forhandler ikke længere legetøj til piger over 8 år, de leger nemlig ikke mere.

ordsprog, der taler om 'fuglen, der flyver i mindre og mindre cirkler for til sidst at flyve ind i sit eget røvhul.' Er det vores arts skæbne? Og hvis det er, hvad vil det så betyde?

Et fælles vilkår. Vi er naturligvis alle fanget i vores tidsbundne horisont, og ligeså naturligt vil vi være tilbøjelige til at kanonisere vort eget og kritisere de andres perspektiv. Videnskaben er ikke immun over for disse tilbøjeligheder, men det er ikke dens opgave. Videnskabens opgave er at beskrive, forstå og drage konklusioner af mere almen gyldighed; den må derfor forsøge at se ud over horisonterne.

Gør man det i vores tilfælde må den generelle konklusion være, at vi har med en langtidstendens af lovmæssig karakter at gøre. Tendensen er ikke svær at begrunde. Agerbruget skaber forudsætningen for arbejdsdeling, og arbejdsdelingen skaber forudsætningen for civilisation. Civilisation beforder yderligere arbejdsdeling. Arbejdsdeling fordrer handel, og handel fordrer udviklingen af en kommerciel mentalitet. Civilisation og kommerciel mentalitet går altså hånd i hånd, ligesom kommerciel mentalitet og abstraktion af de brogede bånd til varerelationer går i hånd og hånd.

Processen er selvforstærkende, så længe den tilføres energi og ressourcer. Efter 1000 relativt stabile millenier har den på mindre end 10 millenier forårsaget en total omkalfatring af artens liv. Vi har beskrevet processen som noget, der adskiller kulturer og epoker og sætter dem op mod hinanden. Men i grunden er der tale om et fælles vilkår, som forener den somaliske mor og den postmoderne mediemand. Vi er i samme båd.

Det er ikke en proces, som man melde sig ud af. Hver gang nogen i historien har forsøgt, er de blevet hentet tilbage. Det er heller ikke en udvikling, der kan skrues tilbage. De, der forsøgte, kom ikke tilbage, men et helt tredje sted hen.³⁵ I den forstand er det floden *Rubicon*, som karavanen krydser. Det er heller ikke en udvikling, som man af ideologiske grunde kan stoppe et vilkårligt sted. Civilisationer, der har forsøgt at sætte processen i stå, er ganske enkelt gået til grunde. Vores ideologisk/teoretiske civilisationsbillede kan vi godt fikser, hvad vi faktisk har gjort, men kun fordi processen i praksis har fået lov at fortsætte uantastet. Hvis processen skal stoppe eller ligefrem vendes, så må der vise sig en vægtig grund. En sådan grund er ikke for nærværende i sigte.

Teoretisk kan man forestille sig, at individualiseringsprocessen med dens kombination af opskruet og kortsigtet forbrug og fortsat nedprioritering af slægtskabsrelationer og dermed fremtidsopmærksomhed bliver en trussel mod artens fortsatte eksistens. Men vi ved ikke, hvad der vil ske; og vi ved ikke, om menneskeheden i givet fald vil være i stand til at forsvare sig selv mod handelslogistikken. Det er ret vigtige spørgsmål, som også videnskaben burde stille. Ikke mindst den videnskabelige psykologi.

³⁵ Det er netop et kendetegn ved fundamentalisme, at den trods sin intention herom ikke vender tilbage, men forbliver et moderne fænomen karakteriseret ved sin skingerhed snarere end naturlighed og idyl.